

Berichten & verslagen

5. Internationaler Kongress der Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore (SIEF), Wenen 12-16 september 1994

Na eerdere congressen te Athene (1964), Parijs (1979), Suzdal, USSR (1982), Zürich (1987) en Bergen, Noorwegen (1990) werd het vijfde SIEF-congres gehouden in Wenen, ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Wiener Verein für Volkskunde. De conferentie werd door ongeveer tweehonderd deelnemers bezocht, voornamelijk uit Europa. Opvallend was dat de Oosteuropese en de Baltische landen goed vertegenwoordigd waren, maar nauwelijks de romaanstalige landen, zoals Frankrijk, Spanje en Italië.

Met het feitelijke congressthema, de etnisering van cultuur, heeft de organisatie willen inspelen op de actuele ontwikkelingen sinds 1989 in Oost-Europa, waar regionalistische en nationalistische bewegingen in hun meest radikale gedaante zelfs tot 'etnische zuiveringen' waren overgegaan. Terecht werd gesteld dat de Europese volkskunde, die zelf genoeg instrumenten had aangedragen voor een dergelijke etnisering van de cultuur, hier niet aan voorbij mocht gaan, zich integendeel juist op dit politiek-ideologische hanteren van haar instrumentarium zou moeten bezinnen.

In feite was dit ook de boodschap van de huidige voorzitter van de SIEF, de zojuist in Wenen benoemde hoogleraar Konrad Köstlin. Hij pleitte voor een deconstructie van het begrip 'etnie': het etnische is altijd een culturele constructie geweest die door volkskundigen dan ook als zodanig geanalyseerd zou moeten worden. Aan dit algemene, met instemming ontvangen betoog verbond Köstlin tevens de stelling dat het 'etnische paradigma' vooral de kop op zou steken in tijden van ondergangsgevoelens zoals rond de eeuwwenden van 1800, 1900 en nu. Het is een these waar wel het een en ander op valt af te dingen.

Op het congres vielen verschillende geluiden te horen. Een aantal sprekers, juist uit die landen waar zich de regionalistische en nationalistische bewegingen nadrukkelijk hadden gemeld, zag eigenlijk geen probleem in het inzetten van de volkskunde voor de eigen idealen. De meerderheid van de sprekers, de een explicieter dan de ander, pleitte echter voor meer inzicht in kwesties van etnisering, waarbij een deel ook duidelijke verwachtingen koesterde over wat het vak aan oplossingen zou kunnen bijdragen, terwijl het andere deel hier meer sceptisch over was. Onder de plenaire lezingen kwam dat bijvoorbeeld tot uiting in de verschillende visies van Gabriela Kilianova, werkzaam in Bratislava, en Reinhard Johler, werkzaam in Wenen. Waar de eerste wees op voorbeelden van hernieuwde interetnische samenwerking in het Oostenrijks-Slowaakse grensgebied, wees de laatste op de volkskunde in de Donaumonarchie rond 1900, toen men ook al hoopte met een grotere kennis van de eigen en vreemde cultuur een halt toe te kunnen roepen aan nationaal georiënteerde conflicten. In de sessievoordrachten kwam hetzelfde meningsverschil bijvoorbeeld tot uiting in een discussie tussen enerzijds Klaus Roth, die het als een morele opdracht zag dat de volkskunde een bijdrage levert aan de onderlinge communicatie tussen autochtone en allochtone Duitsers, en anderzijds Max Matter, die hierover de nodige aarzelingen verwoordde. Het is een discussie die zij ook elders hebben gevoerd.

De enige Nederlandse spreker op het congres was Ad de Jong, die inging op de musealisering van volkscultuur rond 1900. Lokale uitingen werden in zulke processen verheven tot uitingen van een gedeelde, nationale cultuur. Als voorbeelden wees hij op de Hindelooper kamer en de totstandkoming van het Openluchtmuseum en het Vaderlandsch Historisch Volksfeest (zie ook zijn bijdrage in *VB* 20, 3).

Ondanks de actualiteit van het gekozen thema werd tijdens het congres toch weinig ingegaan op de vele problemen rond het samenleven van etnische groepen in Europa, op problemen van integratie, assimilatie of cultuurconflict. Ook leek de blik sterk naar binnen

gericht. Het was wellicht stimulerend geweest, als ook vertegenwoordigers van andere disciplines, bijvoorbeeld antropologen en historici, aanwezig waren geweest. Een onderzoeker als Ernest Gellner, met zijn enige jaren geleden in Boedapest opgerichte instituut voor onderzoek naar nationalisme, had een waardevolle bijdrage kunnen leveren.

De in de jaren '60 opgerichte SIEF is tot nu toe geen krachtige organisatie geweest. Daar lijkt nu enige verandering in te komen. Tijdens de algemene vergadering aan het slot van het congres werd besloten een lidmaatschap in te voeren en dit te koppelen aan het tijdschrift *Ethnologia Europaea*. Ook werd gebroken met de gewoonte om telkens een nieuwe voorzitter te kiezen die weer het volgende congres moet organiseren. Köstlin blijft dus voorzitter. Het volgende congres zal mogelijk in 1997 in Nederland en Vlaanderen worden gehouden. Als mogelijke thema's zijn voorgesteld 'de constructie van het geheugen' en de 'leesbaarheid van de wereld'.

De SIEF beschikt over diverse commissies die bepaalde taken uitvoeren. Een van die commissies houdt zich bezig met de samenstelling van de *Internationale Volkskundige Bibliografie* (IVB). Er wordt nu over gedacht de IVB uit te brengen op CD-ROM. De volgende bijeenkomst van de commissie wordt waarschijnlijk in 1996 door het P.J. Meertens-Instituut georganiseerd. Ook werd in Wenen een nieuwe commissie, 'Folklore en massamedia', opgericht. – A.J. Dekker, H.W. Roodenburg, G.W.J. Rooijackers

Symposium Religie thuis: religiebeleving in het katholieke huisgezin in Nederland rond 1900, Tilburg 8 december 1994

De kersverse directeur van het Tilburgse Liturgisch Instituut en hoogleraar liturgiewetenschap Paul Post opende op 8 december 1994 het symposium 'Religie thuis' in de collegezaal van de Theologische Faculteit te Tilburg. Dit thema is een gezamenlijk project van het NWO-prioriteitsprogramma 'De Nederlandse cultuur in Europese context', het Amsterdamse P.J. Meertens-Instituut, en het Liturgisch Instituut te zamen met de Theologische Faculteit te Tilburg. Binnen het 'ijkpunt 1900' van het NWO-programma vielen twee projecten onder de vlag van de religieuze volkscultuur: protestantse religieuze liedcultuur en het pastoraal huisbezoek. Van dit laatste onderzoek werden de eerste resultaten op het symposium gepresenteerd.

Jan Bank, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Leiden, schetste als eerste spreker het kader ('Geschiedschrijving van het katholicisme rond 1900') van waaruit deze onderzoeken ten behoeve van het 'ijkpunt 1900' zijn voortgekomen. Hij zette uiteen dat de betreffende periode een weer toenemende invloed van de christelijke kerken te zien geeft, maar ook secularisatie en de opkomst van de 'kleine religies'. Bij het onderzoek wordt nu steeds minder het normatieve 'emancipatieperspectief' gebruikt en meer het perspectief van de verzuiling. Maar Bank ziet ook een sterke behoefte aan een nieuwe vorm van verzuilingsonderzoek waarin juist ook de godsdienstwetenschappen en godsdienstgeschiedenis betrokken zijn. De 'religie' zou daarin een centrale plaats moeten krijgen, gecombineerd met een sterkere toepassing van sociaal-wetenschappelijke methoden. Daarbij zouden drie uitgangspunten moeten worden gehanteerd: in de eerste plaats aandacht voor nieuwe ontwikkelingen in de godsdienstgeschiedenis (zoals 'religie thuis'); ten tweede moet men trachten zoveel mogelijk het begrip verzuiling te vermijden en dit meer te relateren aan algemenere ontwikkelingen; ten derde moet meer aandacht worden gegeven aan het esthetiseringsproces: de invloed van katholisierende kunst op kerkbouw en liturgie.

Na Bank kwam Lieve Gevers aan het woord, verbonden aan de Faculteit Godgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Leuven. Zij sprak over 'Religiebeleving en gezinsleven in Vlaanderen', op basis van onderzoek in pastorale brieven uit de periode 1830-1940. Zij had zich daarbij de vraag gesteld hoe door de kerkelijke leiders over gezin, huwelijk en opvoeding werd gesproken en gedacht. Zij zag daarin drie fasen: 1830-1880, 1880-1910 en 1910-1940. In de eerste fase lag de nadruk in de pastorale brieven op het christelijke gezin en werd de verantwoordelijkheid voor de opvoeding vrijwel geheel bij de ouders gelegd. Er werden slechts algemene richtlijnen vanuit de kerk gegeven. De tweede fase was een tijd van groei

van het onderwijs en van anticlericale wetgeving. De bisschoppen constateerden een uitholling van het christelijk gezin, toenemende immoraliteit en vijandigheid ten opzichte van de kerk. Vanwege deze bedreiging van de sociale orde ging de kerk wervender optreden binnen het gezin. Mede via de aartsbroederschap van de H. Familie trachtte de kerk het tij te keren. Het kindje Jezus werd in die jaren als voorbeeld van het ideale kind gesteld, de vader als symbool van rede en autoriteit en de moeder van liefde en gehoorzaamheid. In de derde fase ging de kerk nog verder en kregen de ouders onderricht in de concrete kerkelijke leer aangaande sexualiteit en huwelijk. Daarmee drong de kerk direct de privéwereld van het gezin binnen. De drie fasen zijn volgens Gevers etappes in de strijd van de kerk tegen de moderniteit. Aangezien Gevers haar voordracht louter en alleen op de pastorale brieven had gebaseerd, kreeg ze vanuit de zaal kritiek op het feit dat recent onderzoek op het terrein van vrouwen- en gezinsgeschiedenis te weinig in haar voordracht was verweven.

Het middagprogramma met zijn drie Tilburgse sprekers bleek inhoudelijk het interessantst. Charles Caspers, die als 'postdoc' voor NWO het pastoraal-huisbezoekproject had uitgevoerd, opende met een bijdrage over 'Het jaarlijks pastoraal huisbezoek: omtrekkende bewegingen rond het katholieke gezin'. Het centrale uitgangspunt bij zijn onderzoek was de bepaling van het Nederlandse provinciaal concilie van 1865 dat de pastor eenmaal per jaar, rond pasen, zijn parochianen moest bezoeken, zoals naar Christus' voorbeeld de herder zijn schapen diende te kennen. Het was in feite een vorm van toezicht: de pastor controleerde of de kinderen goed opgroeiden en of er harmonie in het gezin bleef bestaan. Het was tevens een middel om de parochianen te stimuleren lid te worden van religieuze broederschappen en verenigingen. Het was de 'ars' van de zielzorger om, staande in de wereld, het uiterlijk en innerlijk van de parochianen goed te leren kennen. Een praktisch probleem bij het onderzoek was het feit dat in de parochiearchieven maar weinig over het huisbezoek bewaard is gebleven. De Dionysiusparochie in 't Goirke (Tilburg) maakte met een interessante serie huisbezoekregisters daarop een gunstige uitzondering. Niettemin maken de bronnen duidelijk dat het huisbezoek in de regel een haastklus is geweest. Maar wat was dan het 'succes' van het huisbezoek, waarover in de literatuur wel eens melding wordt gemaakt? Praktisch gezien waren rond 1900 de condities het best voor een pastor om als doeltreffend visitator te kunnen functioneren. Uit Caspers onderzoek kwam echter naar voren dat het gezin sterk bleef hechten aan zijn privacy: er bleef een niet te slechten muur staan tussen gezin en priester. Caspers kreeg de stellige indruk dat pastoors de meeste energie besteedden aan het rooms-katholieke verenigingsleven en minder aan het huisbezoek, dat vooral op het individu gericht was.

Paul Post baseerde zijn voordracht 'Een mooi spelletje... Over het spelen van de mis' grotendeels op het tijdschrift *De Engelbewaarder* en zijn eigen jeugdervaringen. Op de voor hem zo eigen wijze zette hij in breed perspectief onderzoekslijnen uit ten aanzien van dit ogenschijnlijk zo kleine onderdeel van de beleving van 'religie', 'spel' en 'thuis'. Post stelde zich vragen over de ouderdom (een traditie tot in het vroege christendom!), de verbreiding, de onschuld en het typisch Nederlandse karakter van het misje spelen, en ook vragen als: is er een bewijs voor een clericale strategie te vinden en kan dit spel ons op het spoor zetten van het functioneren van religie als algemeen zingevingssysteem in het leven van alledag? In een spannende setting schetste Post de diverse elementen die bij het onderzoek zouden moeten worden betrokken. Daarbij speelt de (foto-)context (van bijvoorbeeld de afbeeldingen in *De Engelbewaarder*) een rol, maar ook de doelgroep 'jeugd' in relatie tot het huisgezin, de materiële cultuur (het speelgoed), de burgerlijke context van de familiefeesten en de zelf-representatie van het rooms-katholieke gezin. Een interessant aspect is de spanning tussen de officiële liturgie en het spel van het kind, waarbij – als in het theater – werkelijkheidservaringen aan de orde worden gesteld. Post haalde daarbij de volksskundige G. Korff aan die infantilisering als code voor vroomheid ziet: volwassenen/leken doen devoot het heilig spel mee en worden daarmee tot 'kinderen' gemaakt. Daarnaast mocht ook de communiebeweging onder paus Pius X niet worden vergeten. Deze bevorderde het communiceren op jonge leeftijd en met een grotere frequentie. Kortom, Post zag een interactie tussen verschillende maatschappelijke domeinen: liturgie in de kerk, in de open lucht, op school en thuis.

Daarmee werd in een sterk burgerlijke context, tussen circa 1850 en 1920, de kernrite van de christelijke eredienst ook 'klein gemaakt'. Maar toen aan het slot de 'krachtlijnen' nog eens in andere bewoordingen werden opgesomd, was het voor de meesten niet meer gemakkelijk deze uit elkaar te houden.

Als laatste sprak Peter Nissen, de eveneens onlangs benoemde hoogleraar 'volkskunde' in Brabant (KUB), over 'Devoties en rituelen in de kring van het gezin en de religieuze aankleding van het woonhuis'. Voor hem was duidelijk dat de 'gemeenschap der heiligen' binnen de familiale devotionaliteit centraal stond. Deze kreeg vorm door devotionele rituelen en aankleding, waarbij doel en functie van de objecten zijn te parafraseren met 'bidden, bezweren en versieren'. Een duidelijke beperking bij het onderzoek was de kleine hoeveelheid bewaard gebleven contextuele informatie. Nissen zag binnen de negentiende eeuw twee 'innovaties': een kwantitatieve toename van devotionalia en een vormverandering van tweemaal driedimensionale objecten. Deze ontwikkeling was duidelijk meer bij de middenstand dan in hogere sociale lagen vast te stellen en houdt verband met de algemene toename van het huisraad. De religieuze voorwerpen boden het gezin, mede door de sterke opkomst van broederschappen (m.n. de devoties van de H. Familie en het H. Hart), een betere omgang met het 'huishouden van het geloof'. Voor verschillende congregaties betekenden ze een stimulans om het woonhuis tot een kleine kerk te maken met rituelen en objecten: geïntroniseerde beelden, prenten, wijwater, angelusgebed, etc.

Het symposium werd afgesloten met een inleiding van Renate van de Weijer bij een kleine tentoonstelling van devotionalia uit de collectie van de Tilburgse paters van het Heilig Hart. Zij sprak over de aanleg van de collectie en over de herkomst van de stukken (voornamelijk uit pastorieën).

Vanuit de invalshoek van 'liturgie thuis' was, zoals gezegd, met name het middagdeel van het symposium het interessantst. Duidelijk kwam daarin naar voren hoe vanuit onderzoeksinterdisciplinariteit dit thema tot nieuwe inzichten kan leiden. De gepresenteerde uitwerkingen van, en voorstellen voor, onderzoek bieden een goed perspectief voor verdere studie. De lezingen zullen worden afgedrukt in een van de komende nummers van het tijdschrift *Trajecta*. – P.J. Margry